

dr veselin ilić, dr radoslav dokić, branimir stojković:
»kultura mladih radnika«
(sociološko istraživanje
kulturnog života radničke
omladine u beogradu i srbiji)
istraživačko-izdavački centar
sso srbije, beograd 1986.

nebojša kuzmanović

Govoriti o kulturi radničke klase (osobito o kulturi jednog njenog dela – o mladim radnicima) u ovim krizno-teškim (a zar nisu sva vremena teška – makar za one koji u njima žive) vremenima možda nekome može izgledati ishitreno, pa čak i nepotrebno. Ako takvi prosuditelji postoje, to između ostalih mogu biti i oni koji socijalističku revoluciju promatraju kao slojevito-etapni proces u kome jedna faza procesa mehanicističko-nedijalektički nadomesta drugu. I tada i tako pred očima nam se ukazuje, ona dobro poznata, koncepcija po kojoj se socijalistička revolucija počinje događati najpre kao prevrat u ideološko-političkoj sferi (kada se oružano-politički osvaja politička vlast), a potom kao prevrat u socio-ekonomskoj sferi (kada se ima uz-postaviti novi način proizvodnje – socijalistički način proizvodnja), i na kraju ove trijade valja se desiti promena u sferi kulture (kada se namesto stare, dotrajale građanske kulture postavlja ili uvodi nova, socijalističko-proleterska kultura).

No, takve teorijsko-praktične stavove o stvarnosti i u stvarnosti marksističko-dijalektički obogaćena torija stavlja na kušnju, a istorijska praska definitivno opovrgava.

I zbog toga mora se, u svakom slučaju, pozdraviti jedno ovakvo razmišljanje koje nastoji empirijsko-teorijski promicati u normativno-vrednosno-kulturna shvatanja i ponašanja (mladih) radnika, pa makar ono ne bilo empirijski sveobuhvatno, a što ne znači da ono time nije i reprezentativno (kultura mladih radnika je sociološki istraživana od 1980. do 1983. na području SR Srbije bez SAP).

U skladu s tim valja se našoj sociologiji postaviti znak upitnosti zbog čega se ona dosada ovom problematikom nije dovoljno bavila, a čini se da je imala dovoljno razloga za to, a što ju je danas dovelo u situaciju da bude »teorijski neuzemljena (naučna) disciplina«. Ovo pitanje može naći izrazitu potporu u stanju u evropskoj sociološkoj misli o omladini koja se kao znanstvena disciplina počela oformljavati već dvadesetih godina ovog veka.

Ovo istraživanje, kao što je danas i za očekivati, kreće od konkretno-istorijskog položaja (mlade) radničke klase i za svoj predmet postavlja *kulturu svakodnevnog života* radničke omladine.

Pored toga ono kreće i od Manhajmovih razmišljanja o omladini, od Lenjihovih i Trockijevih rasprava o kulturi i prolet-kulturi, zatim od radova Helerove o svakodnevnom životu i još od nekih, a sve zato da bi jednostavnije stiglo do *uslova i mogućnosti* koje radničkoj omladini omogućuju ostvarivanje »ne-otuđene kulture svakodnevnog života«, a što opet može »doprinositi konstituisanju kulture samoupravljanja«.

Kultura samoupravljanja, ka kojoj naše društvo preferira, jasno je da mora biti zasnovana na modernom-automatizovanoj proizvodnji, a koja se odlikuje savremenom organizacijom rada, efikasnom zaštitom na radu, funkcionalnim i estetskim uređenjem radnog i okolnoprora.

Čini se da je u nas danas rad ne samo nesavremeno organizovan već čak pomalo i dezorganizovan (što se vidi iz svih ovih naših nagomilanih ekonomskih nedaća), o estetskom uređenju radnog prostora u nas se uglavnom ne može ni govoriti, jer ono jednostavno nije prisutno, a i da je prisutno pitanje je koliko bi ono naišlo na odobravanje onih ljudi čija su čula do sada bila naviknuta na ne-estetsko uređenje, odnosno na neuređenje radne sredine. Efikasna zaštita na radu je veoma bitan konstituent modernog proizvodnje, a ako 37,3 posto ispitanih radnika kaže da se pri radu osećaju nedovoljno zaštićenim da li je ona tada neefikasna, ili ako 6,3 posto kaže da im je pri radu život u opasnosti, da li se tada o nekoj zaštiti može uopšte i govoriti? Čini se

da ne. Ako se gledaju samo ovi parametri mi nemamo modernu proizvodnju, ali mi ne moramo ići dovde da bismo to utvrdili, jer se modernost naše proizvodnje pojavno ogleda u nekonkurentnosti na svetskom tržištu.

U prvom delu studije razvijan je pojmovno-kategorijalni aparat (određene omladine, radničke omladine, svakodnevnog života, kulture – tradicijske i receptivne) s pomoću koga su se u drugom delu (anketnim putem) proverile postavljene hipoteze o kulturi svakodnevnog života, o radničko-kulturnom stvaralaštvu (samodelatnosti), o obrazovanju, mladih radnika, uz rad, o političkoj omladinskoj kulturi.

Na kulturni identitet radničke omladine determinativno deluje njena užljebljenost između klase i generacije, a iz koje se opet rada polje »neizvesnosti« za tu »frakciju« generacije i klase. Ta neizvesnost koja je obojena strepnjom je proizvedena nepostojanjem slobodnog vremena (ono je ispunjeno dopunskim radom koji se izvodi radi obezbeđenja i poboljšanja egzistencije – sopstvene i porodične, a tad je pitanje koliko se u tom »nametnutom« radu može ispoljavati samodelatnost), lošim materijalnim položajem, teškoćama pri zapošljavanju, u nepovoljnom položaju (malo ih ko sluša) pri odlučivanjima u firmi, neobrazovanjem uz rad itd.

Utvrđeno je, zatim da mladi radnici ne mogu slobodno odlučivati o pitanjima kulturnog života u svojoj radnoj organizaciji, i u svojoj društveno-političkoj zajednici (»u skladu s pravima Ustavom zagaranovanim«).

Mladi radnici su suočeni i sa institucionalno-formalizovanim omladinsko-političkom kulturom, koja je »okoštala i otuđena« od njih. Nerazvijena politička kultura je u »korelaciji s razvijenošću samoupravne demokratije« u sferama življenja (stanovanja) i rada mladih radnika.

Ma koliko, sve ove nepovoljne stavke odlučujuće uticale na stvaranje slike o postojanju, ili nepostojanju kulture (u) mladih radnika, valja pomenuti i njihovu, sve izraženiju, kritičnost koja nam, opet, otkriva postojanje pritažene, nedovoljno artikulisane, (političke) kulture. Autori studija smatraju da se u ovoj odrednici sažima svo radničko »neideologizirano opredeljenje za samoupravni razvoj društva«, a nam se čini da se u njoj leže želja za kvalitativno višim (boljim, lepšim, lakšim) životom, a tada proističe uverenje da se ideološki predznak može stavljati i post festum, jer tek kada vidimo i »osetimo na svojoj koži« život, tek tada možemo reći živimo li samoupravno ili nesamoupravno.

Jedan od rezultata istraživanja jeste i stav da su u kulturi mladih radnika u veoma velikoj meri prisutni i »tradicijski kulturni sadržaji«, što može imati veliki egzistencijalni značaj.

Da li je JUPPY (mladi američki – neproizvodni – radnik) koji je uglađen, obrazovan, koji ima kola i koji ne psuje, koji sluša klasičnu muziku, a koji sve to plaća petnaestčasovnim (ponekad i višim) radnim danom epohalno (trajno) kulturniji od našeg mladog radnika?

To mogu utvrditi samo oni, a možda ipak i još neko ovakvo (uistinu inspirativno) sociološko istraživanje, koje bi, naravno u takvom slučaju, moralo biti komparativno.

radóslav ratković: »osnovi političkih nauka«, institut za političke studije, beograd, 1985.

dragan simeunović

U prvom od tri osnovna dela, odnosno tematske celine knjige, izlažu se karakteristike političkih nauka kao relativno samostalne naučne grane u oblasti društvenih nauka. Nakon razrešenja kontroverzi o osnovnosti postojanja nauke o politici kroz ukazivanje na razloge njenog konstituisanja kao posebne grane društveno-naučnog saznanja, opisuju se istorijski razvoj političko-naučne misli i posebno se podrobno, kroz presek glavnih teorijskih strujanja, izlažu savremena shvatanja o politici.

Obrazlažući najpre doprinos marksizma razvoju nauke o politici autor posebno izdvaja dve, po njemu najvažnije, tačke tog doprinosa. Prvu predstavlja shvatanje prirode političkog fenomena kao jedne strane društvenog i istorijskog, kao svojevrsne realnosti sa naročitim strukturom i zakonitostima, a drugu, situiranje oblasti

političkih pojava u celokupnost društva i objašnjenje osnovnih odnosa između te i drugih oblasti društvene celine.

Kroz ukazivanje na činjenicu da danas najznačajnija dela iz oblasti političkih nauka sadrže u sebi eksplicitno ili implicitno rezultate Marksovih otkrića, obavlja se postupna potvrda jasno izraženog autorovog ubeđenja da je upravo Marksovo shvatanje društva prologomena za svaku političku nauku, kako sadašnju tako i buduću.

U okvirima osvrta na različite interpretacije marksističkog shvatanja politike data je, iako sažeta, vrlo argumentovana kritika anarhističko-utopističke i ekonomističke interpretacije. Takođe i prezentiranje elitističke struje u političkoj nauci, kao i američke politikologije, izvršeno je sasvim koncizno pa ipak sveobuhvatno zahvaljujući sasvim primerenim metodološkim postupcima.

Razobljenjem tvrdnji da se kod političke nauke radi o konstituisanju potpuno nove nauke kao potpuno neosnovanih s obzirom na to da je ona ne samo stara, već i jedna od najstarijih nauka u oblasti društvenih nauka, započinje se izlaganje razvoja njenih institucionalnih osnova koje su, nasuprot velikim ostvarenjima političke nauke u pogledu saznanja političkih pojava, iz raznovrsnih razloga ostale dugo nerazvijene. Objektivna obrada etapa u razvoju institucionalnih osnova političkih nauka, koja potom sledi, daje potrebnu naučnu težinu momentu obrazlaganja njihovog ustanovljavanja, posebno u našoj zemlji.

Dajući kritički osvrt na različita neprihvatljiva shvatanja predmeta političkih nauka (političke shvaćene kao delatnosti ili veštine i predmeta političkih nauka shvaćenog kao aspekt društvene celine), Ratković pokazuje i sva posledična naličja njihove jednostavnosti zaključujući da najviše osnova da budu naučno prihvaćena imaju ona shvatanja koja pod predmetom nauke o politici podrazumevaju određenu relativno samostalnu sferu društvenog života.

Ovde treba ukazati i na inovativni značaj knjige koji se ponajpre ispoljava u donošenju ogleadne sistematike političkih nauka kao novine za kojom već dugo postoji potreba kako u udžbenicima iz ove oblasti, tako i u opštoj literaturi slične vrste. Nakon klasifikacije političkih nauka sledi deo o njihovom odnosu prema drugim društvenim naukama u kojem autor određeni metodološki potezima oslikava svu složenost mehanizma njihove međupovezanosti, ali i podudarnosti što najbolje biva ilustrovano primerom procesa postovećavanja političke sociologije i političke nauke.

Drugi, centralni deo knjige čine poglavlja u kojima se, određene kao misaoni izraz nužnih i opštih svojstava političke stvarnosti, iscrpno obrađuju osnovne kategorije političkih nauka, u prvom redu politički sistem, politički proces, vlast, država i političke partije. Pored toga što autor daje primernu eksplicijaciju odnosa ideologije i politike, ideologije i nauke, kao i naučno vredno dijagnosticiranje aktuelnog značaja pravičnog shvatanja ideološke svesti, u ovom delu, naročito kompleksno dato je i morfogetsko određenje diktature proleterijata, kao i ukupan razvoj njene koncepcije.

Uočljivo je, takođe, da je ispoljen visok nivo analitičke sposobnosti i stvaralačke dogradnje. To je svakako i doprinelo da poseban kvalitet knjige bude sadržan i u tome što je autor u potpunosti uspeo da poznate oblasti i već obrađivane probleme osvetli i sagleda iz novih političko-loških uglova dajući im time i novu dimenziju.

Treći deo knjige predstavlja osvrt na politiku u savremenom epohi i to, pre svega, na promene i nove političke pojave koje su u njoj nastale.

Objašnjavajući prirodu savremenih društvenih preobražaja, njihovo mesto i smisao u sklopu istorijskih kretanja, kao i njihove tendencije razvoja, autor praktično daje jednu veoma zaokruženu, opštu ocenu savremene epohe. Posmatrajući hipersloženost savremenog društva, ne kao prepreku za njegovo upoznavanje, već kao istinski naučni izazov i šansu za proveru, dokazivanje i dalji razvoj istraživačkih sposobnosti političke nauke, autor, u poglavlju »Savremeno društvo i politika«, određuje marksističku misao kao jednu potpuno kompletnu i nešablonsku naučnu osnovu za dublja istraživanja. Ona je pri tom, naglašava on, i trajno izvorište snažnih saznanjnih instrumenata za shvatanje, objašnjavanje i praktično rešavanje problema savremenog sveta.

Delo se završava objašnjenjem uloge političke sile u društvenom kretanju i određenjem

uzroka njenog osamostaljenja. Usled odvajanja po svojoj kontemplativnoj razigranosti od onih segmenata knjige koji pretežno naginju kategorijalnom pojašnjenju političkih fenomena ovaj deo će i za širu publiku biti posebno interesantan – tu po svojoj logičkoj konstrukciji, i po zaključcima.

Opšta aktuelnost projektabilnosti i primenljivosti autorovih refleksija o pridavanju hipertrofirano značaja političkom faktoru, sili u teoriji i praksi u ime marksizma, sadrži i za naš socijalistički milje prepoznatljiva kritička mesta i dobronamerne opomene. Ukratko sažeta autorova poruka glasi: sa privredom se može i sme uputati kao sa »činjenicom drugog reda« u ime presudnosti formiranja političkih odnosa – to je zabluda i danas jednako kao i u vreme Duhringa.

marina cvetajeva: »povest o sonječki«, bratstvo jedinstvo, novi sad, 1986.

Simon Grabovac

Odrednica *Povest u Rečniku književnih termina* samo se delimično odnosi na knjigu istaknute sovjetske pesnikinje Marine Cvetajev. Čak ni taj deo nije suviše precizan; za *Povest o Sonječki* ne bi se moglo samo reći da je obeležena naracijom, živim i maštovitim pripovedanjem/izlaganjem, nego da je neka vrsta hermafroditskog proznog dela, punog neke specifične poezije, neke posebne erotike. Kad kažemo hermafroditskog tu, pre svega, mislimo na spoj biografskog/fotografskog i te jedinstvene poezije.

Citajući *Povest o Sonječki* setio sam se Šaljapinove autobiografije koja, pogotovo u prvom delu, ima nešto od tog specifičnog štimunga, setio sam se, ne zbog međužanrovske neodređenosti ili bliskosti zanimanja glavnih junaka, nego zbog dubokog doživljaja i skoro istog zadovoljstva u čitanju ova.

Razmišljajući još u povodu Šaljapina šta je to što prozi takvog karaktera i dometa daje tako nezamislivu lepotu, došao sam do jednostavnog, ali čini se, odgovarajućeg zaključka, da je to jednostavnost i strast pripovedanja.

Takva, slična situacija, je i sa Cvetajevom *Povesti o Sonječki*.

Povest o Sonječki je, verovatno, samo, jedan, mali isečak iz fizičkog i duhovnog življenja Marine. Počinje da se zbiva neposredno posle revolucije i rata, i završava se sredinom četrdesetih godina. Moskva. Dramski studio. Sonja. Marina. Njen stan. I njihovi prijatelji, pesnici, glumci. Međutim, tema ove knjige je nešto drugo: ljubav, teskoba, samoća, lepota, i potreba za drugim. To je proza kako bi jednostavno i uspelo rekao recenzent, *oduševljenja drugim bičem i oduhovljenja* odnosa, pre svega, kroz neku, skoro, nadzemaljsku ljubav i eros. Odnosi između Sonječke i Marine, a i ostalih, su u auri ljubavi a proističu iz suštinske potrebe čoveka za komunikacijom, razumevanjem i saosećanjem. Konačno, da se i pripada određenom svetu kroz davanje/stvaranje. Sve ove potrebe su kako smo rekli duboko ljudske ali ih potencira strah, nesigurnost, ugroženost opstanka, pa čak i fizičkog.

Tragičnost ove ljubavi ili ljubavi je u nemoćnosti opstanka pa kroz spo(raz)umevanje.

U čemu je veličina i vrednost ove knjige? Pre svega, u tome što je uspeła svojim hermafroditским karakterom spojiti teško spojive elemente i uzdici do tragičkog osećanja života. Pisana sa žarom, skoro u transu, u nekoj, slobodan sam reći, naelektrisanj atmosferi, ova knjiga se tako i čita. Nije stvar u tragičnosti Sonječkine sudbine, nego je tu na neki volšeban način urezana i sudbina Marine. Mada se ona trudila svom snagom da ostane po strani, ipak nešto treperi iznad teksta. Jednostavno rečeno, mada strahujući od uprošćavanja, izvanredna vrednost ove knjige je u poeziji jednostavnosti i jednostavnosti poezije. Skoro iz svake reči/rečenice izbija osećanje da je ovu prozu pisao istinski pesnik.

Neka mi bude dozvoljeno da samo jednim malim fragmentom/opisom Sonjačkinog lica potkrepim ovu tvrdnju. »Na prvi pogled ona je sa svojim trepavicama i pletenicama, sa svojim

rumenilom i kestenjavoću, mogla izgledati Hoholka, Maloruskinja. Ali samo na prvi pogled: niče tipičnog, nacionalnog u tom licu nije bilo – suviše je tanana izrada lica bila – izrada majstorska. Još ću reći – u tom licu je bilo nešto od školjke – tako okean obrađuje školjku – od izvjugane školjke: i zavoj nozdrva, i izvijenost usta, i povijenost trepavica i uvence – sve je bilo izrezbareno, istrugano i istovremeno izliveno kao da su tu stvar *izradili* i njome se *igrati*: nije samo okean izradivao nego se i talas igrao. ...«

Neću se sada, posebno baviti izuzetno zapaženim detaljima i virtuoznim opisom nego ću samo ukazati na neke elemente Marinog načina pisanja koji su došli do izražaja i u ovom fragmentu. Dovoljno je, mislim izdvojiti, pre svega, ritam, ponavljanje sintagmi, asonace i aliteracije, kako bi se zaključilo da ovo prozno tkanje opstaje na onim elementima koji su pre privilegija savremene poezije. I ništa više.

Dakako da pored isticanja samo određenih kvaliteta ove knjige treba pomenuti nesvakidašnji stvaralački doprinos prevodioca A. Badnjarevića. Vrlo često, čini se, virtuoz prevodilac približava se autoru, prateći svaki meandar Marinine rečenice.

Na kraju uzimam sebi još malo slobode da istaknem izdavača koji je očito imao sluha a čini se i dobar refleks; tako da se ova knjiga pred nama nalazi samo nekoliko godina posle prvog, dugo očekivanog izdanja.

gunter waliraff: »na samom dnu«, liber, zagreb 1986.

zoja karanović

–Kažu da se nikada ni jednoj knjizi nije dogodilo da na samo nešto više od pola godine nakon izlaženja iz štampe bude rasprodana u preko dva miliona primeraka. A upravo to se dešava Gunteru Wallraffu i njegovoj reportaži *Ganz unten* (sasvim dole), kod nas prevedenoj pod naslovom NA SAMOM DNU. Odmah pošto se pojavila (oktobra 1985), ona je postala evropski bestseller.

Kada se u ovakvim prilikama govori o knjizi, detalji iz autorovog života obično se zaobilaze, za to uglavnom nema prostora. Ali ovde je u pitanju sasvim specifičan poduhvat, u kome se autor i knjiga nikako ne daju odvojiti, pa razgovor o jednom nužno uključuje i drugo. O čemu, dakle, govori knjiga NA SAMOM DNU i ko je njen autor.

G. Wallraff je novinar, koji je poznat javnosti po specifičnom načinu na koji obavlja svoj posao. Tragajući, naime, za pojedinostima svojih tema, on se u ovoj ulozi pojavljuje uglavnom inkognito. Do sada je, na primer, kao alkoholičar proveo više nedelja u ludnici. Glumio je beskućnika u prihvatilištu. Igrao uloge policijskog potkaziivača, ili naciste koji traži posao. To je onaj isti čovek koji se za vreme vojne hunte u Atini na centralnom trgu Sintagma lancima privezao za jedan stub i tako delio letke protiv fašističke vlade, ili onaj koji se uvukao u redakciju »Bilda« i otkrio njegove metode manipulacije javnim mnjenjem. Iako je još 1970. godine, nakon »13 nepoželjnih reportaža« i sam na mnogim mestima postao nepoželjan, iako je ličnost veoma poznata javnosti, do danas je na svom poslu ostao neprepoznat i neotkriven. Wallraff je, dakle glumac koji se drznuo da sa maskom side u one kutove života koji obično ostaju neosvetljeni. Završio je tamo gde se ne zagleda, i razotkrio strahote o kojima najčešće običan čovek i ne sluti da postoje.

I ovoga puta Wallraff je pod krinkom, koju su činila tamna kontaktna sočiva, ofarbani brkovi i gusti pramenovi crne perike. Sa oglašom u novinama u kome stoji da traži bilo kakav, i najteži i najprljaviji, krenuo je u ulogu, u neizvesni život, stranca gosta-na-radu u Nemačkoj, u sopstvenoj zemlji se transformišući u nepoželjnog tuđinca. Izdavao se za Turčina, a da čak ni turski nije znao, zahvaljujući dovrtljivosti ili sreći, svemu pomalo, to mu je polazilo za rukom punih hiljadu dana.

Ali, to što je Wallraff učinio bilo je samo naoko jednostavno. Kako sam kaže, misao o poduhvatu sazrevala je u njemu godinama.

Znao je da postoje obespravljani, odbačena manjina, ljudi bez domovine, koji žive u getu, znao je ali nije iskusio. Bojao se, najviše da fizički neće izdržati, i zato je neprestano odgadjao. ... A za ovo je, zapravo, potrebno mnogo više no što je fizička snaga. Znanje, umešnost, hrabrost, samoodricanje i, nadasve, optimizam i čovekoljublje, sve su to osobine koje se u jednom biću zaista teško nalaze. ...

Ganz unten je, dakle, knjiga u kojoj je opisano ono što je Ali (Wallraff) doživljavao u periodu od dve i po godine, radeći najprezrenije poslove, koje Nemci uglavnom i ne rade.

Za to vreme Wallraff je, kao Turčin, krećio stropove u štalama za trkaće konje, bio sluga na seoskom imanju kod dve žene. Neko vreme se, potom, zaposlio kod McDonalda. Bio je i ulični svirač. ... Takođe je radio na građevinama i bio »pokusni kunić« u eksperimentima sa veoma opasnim lekovima. A najduže se zadržao u čeličanama koncerna Thyssen u Duizburgu, radeći na crno najgore poslove, veoma opasne po zdravlje. ... Wallrafova misija time, međutim, nije završena. On je nastavlja nizom različitih akcija, kao što je projekat podizanja modela stambenog naselja u kome bi zajedno živeli stranci i Nemci, za koji je izdvojio preko milion i po maraka. Ali što je najvažnije, kako sam kaže, knjigom je probudena savest nacije. Jer, njena osnovna misija i jeste da opominje, ne samo Nemce, već ljude uopšte.

Pokazalo se da je put kojim je Wallraff išao zaista svojevrsan pakao na zemlji, i to stvarni, ne simbolični pakao. U njegovim izveštajima nema ni traga fikciji; sve je samo spontano kazivanje o doživljenom. Tamo gde stradaju nevine žrtve, od kojih kao da je i bog odvratio pogled, ovaj čovek se sa njima poistovetio:

Poslovođe imaju vlastite zahode u zasebnom kontejneru. Oni su zaključani, radnicima je ulaz zabranjen, a čistačice ih svakodnevno čiste. Kažem (Ali) šefu gradilišta da moj posao nema smisla i da instalateri moraju najpre obaviti svoj posao.

– Nije tvoje da ovde išta misliš, već moraš učiniti ono što ti se naloži. Razmišljanje radije prepusti magarcima jer su u njih veće glave – objasni mi.

– Dobro, dakle, učinim (Ali) ono što su nebrojeni drugi inozemci bez prigovora prisiljeni činiti, a uz to smiju biti sretni što uopće imaju posla. Ta mi misao malo pomaže – a i u kasnijim sličnim prilikama – da zatolim gadenje i solidarno poniženje i stid pretvorim u dalimerni gnjev.

Nijemci koji ulaze u zahode dok ja (Ali) čistim pisoare zaimačama, spužvama i vjedrima već stavljaju primjedbe. Neki mladić ljubazno:

– Napokon smo dobili čistačicu zahoda

Dvojica četrdeset petogodišnjaka zadržavaju se razgovarajući iz zahoda u zahod:

– Šro smrdi gore od pišaline i govna?

– Posao – odvrti jedan.

– Ne, Turci – odjekne glasno kroz druga zahodska vrata. (39)

Pored svakodnevnih poniženja, ovi ljudi, jer su najčešće bez posla, rade za bedne nadnice. Sistem eksploatacije je stravičan i gotovo nezamislivo perfidan. Odvija se na primer, preko institucije subvrtki, koja je, prema svedočenjima Güntera Wallraffa, veoma razvijena u Nemačkoj. To je jedan od načina trgovine robljem, put kojim velike korporacije dolaze do veoma jeftine radne snage. Primera radi, poznata željezara Thyssen, gde je Wallraff duže radio, zaposlivi se preko subvrtke, od 1974. otpustila je 17.000 stalnih radnika. Ovde se, međutim, ne radi o stvarnom višku. ... Na njihova upražnjena mesta, naime, dolazi jeftinija radna snaga, koju dovode subvrtke. – Samo Thyssen u Duizburgu ima ugovor sa njih 400. U knjizi Wallraff opisuje kako se tamo zaposlio:

Doznao sam da Adler prodaje radnike poduzeću Remmert, Remmert opet Thussenu. (...) Zašto dakle lutajući tražiti zlo negde daleko, kad je ono tako blizu.

Trebalo je ustati u tri sata ujutro da u pet sati budem na mjestu, u uredu tvrtke Remmert kod izlaza na autocestu Oberhausen – Buchausen. Remmert je poduzeće koje se širi. Na suvremenoj zelenoj